

21. YÜZYIL TÜRKİYE’SİNDE SİVİL TOPLUMUN DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI

Hanifi YUMUŞAK¹

ÖZ

Küreselleşmenin gittikçe arttığı psikolojik, sosyolojik ve hatta fiziksel sınırların kalktığı bir dönemi yaşıyoruz. Toplumlar, farklı insanları yani farklılıkları barındırıyorlar. Bu farklılıklar, bireysel ve toplumsal talepleri çeşitlendiriyor ve arttırıyor. İnsanlar bu ihtiyaçlarını sadece belirli dönemlerde değil sürekli aktif olarak dile getirmek istiyorlar. Bu bağlamda bu arayışa en iyi cevap: SİVİL TOPLUM’dur. Sivil alanda belirlenen ihtiyaçların devletin düzenlemelerinde kendini bulabilmesi uzun ve karmaşık bir tarihsel sürecin ürünüdür. Dünyaya da sivil toplum ya da hükümet dışı organizasyonlar daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Geçmişte ve bugün demokrasinin gelişimine büyük katkılar sunan Sivil Toplum’un Türkiye’deki durumu nedir? Türkiye’de sivil toplum kuruluşları gelişmiş toplumlardaki etkinlik düzeyine sahip değildir.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum, Demokrasi

Jel Kodu: Z10,Z19

THE PAST THE PRESENT AND THE FUTURE OF CIVIL SOCIETY IN 21ST CENTURY TURKEY

ABSTRACT

We are experiencing a period of globalization increasing psychological, sociological and even physical borders. Societies are hosting different people, different things. These differences diverge and increase individual and societal demands. People want to express these needs not only in certain periods but also in a continuous manner. In this context, the best answer to this quest is CIVIL SOCIETY. It is a long and complicated historical process that the needs of the civilian field can be found in the regulations of the state. Civil society or non-governmental organizations have begun to gain more importance in the world. What is the situation in Turkey that the Civil Society, which has provided great contributions to the development of democracy in the past and today? In Turkey, civil society organizations have not been the level of activity in developed societies.

Keywords: Civil society, Democracy

Jel Codes: Z10,Z19

¹Eğitim Bilim Uzmanı, MEB, Eğitim Yönetimi, hanifiyumusak@gmail.com

GİRİŞ

Sivil toplum geçirmiş olduğu değişim - dönüşümlerle çeşitli evreleri tamamlayarak başlangıçtaki konumundan anlamsal ve eylemsel olarak çok farklılaşmıştır. Sivil toplum, bugün Aristotelesçi “özgür ve eşit yurttaşların etik ve siyasal topluluğu” nu içeren alanın ötesine çoktan geçmiştir (Karakurt Tosun, 2007:5). Sivil toplum; insan haklarının gelişim sürecine, zamansal olarak tam olmasa da metodolojik olarak eş anlamlı bir şekilde; insanlığın gelişimine ve dönüşümüne paralel olarak tıpkı insanlığın hak arayışındaki 1. Kuşak Haklar, 2. Kuşak Hakların takibindeki gibi kademeli ve tedrici olarak tekamül sürecine devam etmektedir. Yani sivil toplum ilk olarak modern toplumun bir inşa aracı olarak görülürken, yeni bir boyut kazanarak demokrasinin gelişim unsuru haline gelmiştir bu gün ise katılımcı demokrasinin önemli ve belki de zorunlu bir ilkesi olarak karşımızda durmaktadır.

Sivil toplumun gerekliliği üzerindeki tartışmalar artık geri de kalmış ama sivil toplumun kendi içerisinde barındırdığı sorunlar gün yüzüne çıkmıştır. Sivil toplum kavramının çok çeşitli ve değişik biçimlerde tanımlanması kavram üzerindeki muğlaklığı arttırmaktadır.

Keyman(2004,s.2), günümüzde sivil toplum üzerine yapılan akademik ve kamusal tartışmalara; sivil toplumun farklı siyasi, ekonomik, kültürel aktörleri ve devlet yetkilileri tarafından kendi söylemlerine ve stratejileri içinde kullanılma tarzlarına baktığımız zaman, kavramın zaman içinde “plastik bir ahlaki ve siyasal kimliğe ve değere sahip olduğunu” bu durumun ise “kavramın tanımlanmasına dönük” muğlaklıktan da kaynaklandığını belirtmektedir.

Gordon White sivil toplum kavramı için, “bu derece muğlak bir kavramın, siyasal kuramın büyük kilisesinin mahzenindeki tabutuna geri gönderilmesi gerektiğini” belirtmiştir(Doğan, 2002:264). Bu muğlaklık ise sivil toplum kavramını, akabinde ise sivil toplum hareketlerini tartışılır noktalara getirmektedir.

Tam da bu noktada: Michael Edwards’ın “Sivil toplum 21.yüzyılın en önemli ve anahtar kavramlarından biri mi, yoksa bu yüzyıl içinde giderek önemsizleşecek ve sonuçla ortadan kalkacak bir kavram mı olacaktır?” sorusu anlam kazanmaktadır. Bu soru çalışmamızın çıkış noktasını oluştururken ve çalışmamız sivil toplum kavramının Türkiye’deki konumunu ve sorunlarını ortaya koymaktır.

1. 21. YÜZYILDA SİVİL TOPLUM

21. Yüzyılda artık insanlığın yapmış olduğu toplumsal sözleşmeyi yenilemeye dönük hareketler ve çabalar içerisinde olduğu görülmektedir. Aktan’a (1997:130;131) göre dünyada reform rüzgarları esmektedir, yükselen yeni değerler toplumları geleneksel değerlerden kopmaya ve değişime zorlamaktadır. Yeni Dünya Düzeni’nde “Türkiye’nin yerini alabilmesi için bir yeni toplumsal sözleşmeye ihtiyacı bulunmaktadır”.

Bu hareketler ise ülkemizin de içerisinde bulunduğu Ortadoğu ekseninde gecikmeli ve daha da can yakıcı olarak gerçekleşmektedir. İnsanlığın bir zamanlar temsili demokrasi ile yetindiği ve belirli süreler içinde yönetime müdahale hakkı buldukları sistemler artık kilitlenme eğilimine gelmiştir. Zamanın çok hızlı aktığı bilgi çağında klasik seçim süreleri siyasete katılım açısından bireyleri tatmin etmemekte, kısa zaman dilimleri içerisinde toplumların içinde bulunduğu konum ve şartlar değişiklik arz edebilmektedir. Gelişen teknoloji ve ulaşım imkanları sayesinde insanlar, artık sadece yaşadıkları bölge ile değil tüm dünyayla iletişim ve etkileşim içerisinde olduklarıdır.

Bu doğrultuda 21. yüzyılın en önemli olgularından biri küreselleşmedir. 1960’lardan sonra kullanılan bu kavramın içeriğine ilişkin taraf ve karşıt olan pek çok bilim insanı vardır. Kaçmazoğlu (2002)’na göre, küreselleşme, yeni bir olgu değil, yeni bir terimdir. Kökleri çok eskiye dayanmaktadır. 21. yüzyılın bir diğer ana karakteristiği bilginin en önemli olgu haline gelmesidir (Kalaycı, 2008). Bu nedenle yeniçağın adı bilgi çağıdır. 21. yüzyılda, bilgiyi bilen değil, bilgiyi kullanan insan ön plana çıkmıştır. Bu nedenle, bireyin bağımsız birey olma gerekliliği her zamankinden daha çok öne çıkmıştır (Çağlar ve Reis, 2007).

Bireydeki bu değişim ve bu çağda oluşan eğitimli orta sınıf; bireylerde, siyasetin içerisinde daha fazla yer alma ve yönetime aktif katılma ihtiyacını doğurmaktadır. Artık insanları birkaç

kategoriye ayırarak sınıflandırmak (sağ- sol- muhafazakar...) mümkün görülmemektedir. İnsanlar duyuşsal, bilişsel ve benzeri açılardan çok fazla farklılık barındırmakta ve yaşam biçimi sergilemektedirler. İnsanların tamamını kuşatacak politikalar geliştirmek zorlaşmaktadır ve bu durum insanların aktif siyasette yer almasını tetiklemektedir. Bu ihtiyaç ise günümüzdeki yönetim biçimleri açısından nicelik ve nitelik olarak pek mümkün görülmemektedir. Bu yeni durumun ise toplumsal kilitlenmelere ve daha ileri boyutlarda toplumsal yarılmalara neden olma ihtimali yüksek görülmektedir.

Bu bağlamda Avrupa Birliği ülkelerinde yerel yönetimler; “yerellik” ve “hizmette halka yakınlık” ilkeleri çerçevesinde ön plana çıkmışlardır. Toplumdaki bireylerin yönetime etkin katılımı ve aktif rol oynamalarını içeren bir yönetim anlayışı belirlemiştir: Yönetişim (Karakurt Tosun, 2007:1). Yönetişim bireyin toplumsal ve siyasal rollerini de yeniden tanımlamaktadır. Yönetişim bireyi pasif himaye edilen bir konumdan çıkararak; bireye kamusal alanda etkin ve eylemde bulunma kudretine sahip bir konum yüklemektedir(Tekeli, 1999:250).

Bizim gibi merkezi yönetimin oldukça güçlü olduğu, yerel yönetimlerin ise gerek sınırlı özerkliğe sahip olması gerekse sahip oldukları yetkileri toplumla tam olarak paylaşma kültürüne sahip olmayan ülkelerde bireylerin “yönetime aktif katılım” talebine cevap verememektedir. Bu durumu aşmanın belki de en bilinen ama gözümüzün önünde olduğu için göremediğimiz sivil toplum kavramıdır.

Paul Q. Hirst çok isabetli bir tespitle sivil toplum unsurlarının demokrasilerde “çoğunluğun diktatoryası”nın önünde yegane engel olduğunu belirtirken (Çaha,1997:28), Arslanel’e (2006:121) göre ise sivil topluma olan gereklilik çağımızda daha da artmıştır, istikrarlı bir demokrasinin kurulabilmesi ve yaşayabilmesi için gerekli olan şartın güçlü bir sivil toplum olduğu şüphe götürmez bir hal almıştır.

2. TÜRKİYE TARİHİNDE SİVİL TOPLUM

Sivil toplum kavramı içeriğini, Batı siyasal düşünce tarihinde ki bir dizi tartışma ve Batı’nın toplumsal yaşam deneyimlerine bağlı olarak ortaya çıkan evrimin sonucunda kazanmıştır (Karakurt Tosun, 2007:2). Batı bu hesaplaşmayı, gerek kapitalizmin acımasız yüzü gerekse dinsel görüş ayrılıklarından kaynaklı çatışmalarla bize göre erken vermiş ve bunu bir şekilde halletme yoluna gitmiştir. Bizde ise; gerek sanayi devriminin pozitif ve negatif yönleriyle geç yüzleşmemiz gerekse devlet kurumuna olan bakış farklılığımız, yaşam biçimimiz ve dini düşüncemiz sivil toplum anlayışını da geciktirmiştir.

Küçükömere’ye göre Osmanlı kültüründe, iktidarın bölünmüşlüğü yerine tekliği söz konusu olduğu için sivil toplum, politik toplum ayrımı da yaşanmamıştır. Bu durum ise aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların oluşumunu engellemiştir(Çaha, 1994:85). Aslında Batı’da sivil toplum kavramını 18. yüzyıla kadar devletle eşdeğer olarak kullanmıştır. Her ne kadar Osmanlı’da güçlü bir merkezi idare var olsa da millet sistemi, loncalar, vakıflar, tarikatlar gibi sivil toplum benzeri veya nüvesi olabilecek unsurlar bulunmaktadır.

Özellikle azınlıklara merkezi idareden bağımsız bir kültürel ve hukuki bir alan oluşturan “millet” sistemi Osmanlı toplumundaki sivil toplum adına en elverişli yapıdır(Gönenç,2001:67, Aktaran; Aslan,2010). İmparatorluğun egemenliği altındaki nüfusun, din ve mezhep temeline göre örgütlenerek, yönetildiği sistemin ismi “millet sistemi” olarak adlandırılmıştır(Eryılmaz,1993) bu cemaatlerin her biri, eğitimden, aileye, verasetten diğer sivil işlere kadar pek çok alanda özerk bırakılmışlar ve kendi kendilerini yönetmişlerdir(Somel, 2003). Türkiye Devleti’ nin kurulması ile birlikte artık halk, kademeli olarak seçme ve seçilme hakkına sahip olmaya başlamıştır. Özellikle kadın hareketleri ve bu dönemdeki kadınların seçme seçilme haklarını elde etmeleri, hükümetin, 1932 yılında İzmir yöresinde kendi denetimi altında işçi dernekleri kurdurması gibi gelişmeler bir kıpırtı olarak görülebilir.

Ancak 1938 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu, sınıf esasına dayalı örgüt kurulmasını yasaklıyordu(Koç,1997:3). Türkiye’de sivil toplum konusunda en önemli olumsuzluk tek parti döneminde yaşanmış, Tek Parti Dönemi Osmanlı’dan güdük veya sönükte olsa bir sivil toplum mirası

almıştı ancak tek parti döneminin “tek tipleştirme” politikaları karşısında sivil toplum unsurlarının bir işlevi kalmamıştır(Çaha, 1997:36).

Türkiye’de gönüllü teşekküllerin taazzuv ve tevekkün etmesi 1950 den sonra, yani çok partili dönemle başlar. Bu tarihten sonra “Aydınlar Ocağı” kurulurken 1967’de vakıfların kurulması izni verildikten sonra ise Milli Türk Talebe Birliği v.b. pek çok cemiyet kurulmuştur(Zaim,1997:298).

Sivil toplum kavramı, Türkiye’de 1980’lerin başlarında popülarite kazanırken, bunda gerek 1980 kararları ile yeni siyasi bakış açısındaki değişim; “nihai değer olarak devletin değil, toplumun görülmesi” gerekse Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğinde yaşanan gelişmeler gibi birtakım dış siyasi etkilerle sivil toplum gündeme gelmeye başlamıştır. Sivil toplum kuruluşları “STK” terimi Türkiye’de ilk kez Haziran 1996’daki Habitat II İstanbul Zirvesi’nde kullanılmıştır(Çopur, 2009;Aktaran, Aslan,2010:270).

2.1. Türkiye’de Sivil Toplum Tartışmaları

Avrupa ya benzer şekilde Türkiye’de de sivil toplum üçlü bir dalga halinde gelişmiştir: Bu dalgalarla içinde farklı sivil toplum tanımları ve yaklaşımlarını barındırmaktadır. Bu da, farklı sivil toplum tanımlarının ve farklı sivil topluma yaklaşımların aynı anda sivil toplum tartışması içinde yer almalarını ortaya koymaktadır (Keyman,2004:11).

STK’ların kendi varlık, özerklik, özgünlük ve sahip oldukları sivil insiyatiften ödün vermeden devletle ilişki kurmaları beklenirken Türkiye’de önemli bir kısmı devletçi bir siyasi kültüre sahiptir. Bu durum ise onları sivil karakterden uzaklaştırmaktadır(Çaha,2005:128).

Sivil toplumu sadece STK’lar ile özdeş düşündüğümüz zaman karşımıza şu sorun çıkıyor: Sivil toplum örgütlerin giderek finansal kaynak arama peşinde olan, kapasite sorunlarını üzerinde odaklaşan ve örgütsel büyümeye giderek daha da önem veren profesyonel bir yapıya girmeleriyle birlikte, üstlendikleri demokratikleşme sürecine katkıda bulunma ve toplumsal sorunların/taleplerin kamusal tartışma alanını genişletme işlevlerini ikinci plana atmalarıyla ilişkili sorunlar. Ama en önemli sorun, sivil toplumun STK’lar temelinde örgütsel faaliyetleri nicel olarak artarken, bu artışın nitel olmasını sağlayacak sivil toplum-demokratikleşme ilişkisinin tam anlamda kurulamaması sorunu(Keyman,2004).

Türkiye’de 10 ilin önde gelen 78 STK yöneticisi ile yapılan görüşmelere dayanan bir araştırmanın bulguları; bize STK yöneticilerinin kendilerini ve sivil toplumu politik irade olarak devleti merkeze alarak tanımladıkları bilgisini vermektedir(Yıldırım, 2005:70). Aslan’a (2010:281) göre sivil toplum oluşumlarının devlete ve siyasete yakın durması demokrasiye katkılarını zayıflatmaktadır.

2.2. Türk Sivil Toplumunda Nicelik

Nicel olarak geçmişe göre bir artış olsa da Türkiye’nin gelişmiş ülkelerdeki STK sayıları ile karşılaştırıldığında halen yeterli sayılara ulaşmadığını söyleyebiliriz. Örneğin, 2015 yılı verilerine göre; STK sayıları ABD’de de 1.500.000 iken Fransa’da 1.350.000 Hindistan’da ise 3.000.000 üzerindedir.

Tablo 1: Statülerine Göre Sivil Toplum Kuruluşları

STATÜ	SAYI
DERNEK	108.172
VAKIF	4.968
İŞÇİ SENDİKASI	118
KAMU GÖREVLİLERİ SENDİKASI	83
İŞVEREN SENDİKASI	20
ODA	4.794
KOOPERATİFLER	8.575
TOPLAM	126.730

Kaynak: Yaşama Dair Vakfı, <http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf> (E.T.20/10/2015)

YADA vakfının “Verilerle Sivil Toplum” adlı projesindeki verilere göre Türkiye’de STK’lara üyelik oranı %13,1 olduğunu ve %17,2 lik oranla hemşeri odaklı STK’ların 1. sırayı aldığını görmekteyiz. Bu veri ise bize STK’ların daha çok grupsal çıkarlar için teşekkül ettiğini ve daha çok grupsal amaçlar için örgütlendiği sonucuna götürmektedir. Bu durum ise toplumun sivil topluma olan bakış açısında bir sapmaya neden olabilir.

Yine aynı araştırmaya göre STK’ların yapmış olduğu etkinlik türleri incelendiğinde, sosyal etkinlikler %42,8 iken aktivist türdeki etkinliklerin ise %8,7 olduğu görülmektedir

SONUÇ

Türkiye tarihine sivil toplum perspektifinden baktığımız zaman, geçmişe göre nicel bir artışın olduğu görülmektedir. Gerek 1980’lerin değişen siyasal ve ekonomik parametreleri gerekse dışsal faktörler bu süreci canlandırmış; Avrupa Birliğine girmek için yapılan reform çalışmaları ise süreci hızlandırmıştır. Bu bağlamda sivil toplum Keyman’a (2004:12) göre söylem düzeyinde, devletin demokratikleşmesinin, güçlü ekonomi programlarının, Türkiye’nin AB’ye girme sürecinin önemli bir aktörü olarak tanımlanıyor olduğunu belirtmektedir.

Türkiye’de sivil toplumun sayısal olarak arttığı görülmektedir fakat kendisine yüklenen tanımsal, tarihsel ve anlamsal değer nitelik olarak hissedilmediğini söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz sayısal veriler ışığında sivil toplumun Türkiye’de eyleme dönük, proaktif etkinliklerden bir hayli uzak olduğu değerlendirilebilir.

Toplumsal hareketlerin sivil toplum düzeyindeki başarısı belirli amaçlara erişilmesi yahut hareketin devamlılığı bakımından değil kökleri siyasi kültürde olan değerlerin, normların ve kurumların demokratikleşmesi açısından algılanmalıdır (Cohen ve Arato, 2013:502). Bu noktada sivil toplum kuruluşlarının yegane amaçları demokrasi kültürünün yeşertilmesi ve güçlendirilmesi olarak değerlendirilebilir. Özellikle teknolojik, ekonomik ve sosyolojik değişimler toplumlarda değişik alt kültürler ve farklı düşünsel yapılar sahip insanların ve grupların oluşumunu tetiklemiştir. Bu insanların ise beklenti ve talepleri çok çeşitlilik göstermektedir. Bu farklılıkların, toplumlarda seslerini duyurmalarının ve temsil edilebilme duygularını yaşayabileceği en etkin yapı SİVİL TOPLUM örgütleridir diyebiliriz.

Bu bağlamda sivil toplumun daha etkin ve verimli kullanılabilmesi için yeniden yapılandırılması gerektiğini düşünebiliriz. Bu yapılandırmayı ise sistematik bir şekilde yapmalıyız ve bu yapılandırmaya ise ayrı ayrı amaçlara ulaşmak için farklı tanımlarla değil; insanlığın ortak amacı için özgün ama insanlık kadar kadim bir tanımla başlamanın daha yararlı olabileceğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aktan, C.C. (1997). “Yeni Sivil Toplum Sözleşmesi”. *Yeni Türkiye*, Yıl:3, Sayı:18, 130-131.
- Aslan, S. (2010). “Türkiye’de Sivil Toplum”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış, Cilt 9, Sayı 31, s. 260-283.
- Arslanel, M. N. (2006). “Sivil Toplum İslamiyet Ve Demokrasi”. *Khuka*, (2), (Yayın No: 411735).
- Çağlar, M. ve Reis, E. (2007). *Çağdaş ve Kültürel Eğitim Planlaması*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Çaha, Ö.(1994). “Osmanlı’da Sivil Toplum”. *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol,49No.3,ss.79-99.
- Çaha, Ö.(1997). “1980 Sonrası Türkiye’inde Sivil Toplum Arayışları”. *Yeni Türkiye*, Yıl:3, Sayı:18,28-29.
- Çaha, Ö. (2005). “Araştırma: Kamu Yararına Statüsü İdeolojik Devletlerin Geliştirdiği Bir Lütuf Sistemidir”. *Sivil Toplum*, 3(10),s.128-129.
- Doğan, İ. (2002). *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde “SİVİL TOPLUM”*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1993). *Osmanlılarda Millet Sistemi*. (Gen.Yay.Yön. Bekir Şahin), *Osmanlı Ansiklopedisi - Tarih, Medeniyet, Kültür*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Kaçmazoğlu, B. (2002). “Doğu-Batı Çatışması Açısından Globalleşme”. *Eğitim Araştırmaları*, 6, 44-55.
- Kalaycı, N. (2008). “Yüksek Öğretimde Uygulanan Toplam Kalite Sürecinde Göz Ardı Edilen Unsurlardan “TKY Merkezi” ve “Eğitim Programları.” *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6, (2), 163-188.

- Keyman, F. (2004). “Türkiye’de ve Avrupa’da Sivil Toplum”. *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi: STK Eğitim ve Araştırma Birimi, No: 3.
- Koç, Y. (1998).”Sendikacılık Tarihi”. *Türk-İş Eğitim Yay. No.1* Ankara, 1998
- Jean L. C. ve Andrew A. (2013). *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Somel, S. A. (2013). *Gayri Müslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü, Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Projesi Raporu*. Cilt 1, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Tekeli, İ. (1999). *Modernite Aşılırken Siyaset*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Tosun, E. K. (2008). “Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları”. *Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, (e-dergi), ISSN 1305-7979, Yıl:3, Sayı:2, Temmuz-2007, <http://www.paradoks.org>, s. 3.
- Yıldırım, E. (2005). “Apolitik Politikaların İnşacıları Olarak Sivil Toplum”. *Sivil Toplum*, 3(10) ss.61- 77.
- Yada.ORG. (2014). “Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları”<http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf> adresinden erişildi. (E.T.20/10/2015)”
- Zaim, S. (1997). “Türkiye’deki Gönüllü Kuruluşların Son Yirmibeş Yılda Gelişme Seyri”. *Yeni Türkiye*, Yıl:3, Sayı:18,296-302.